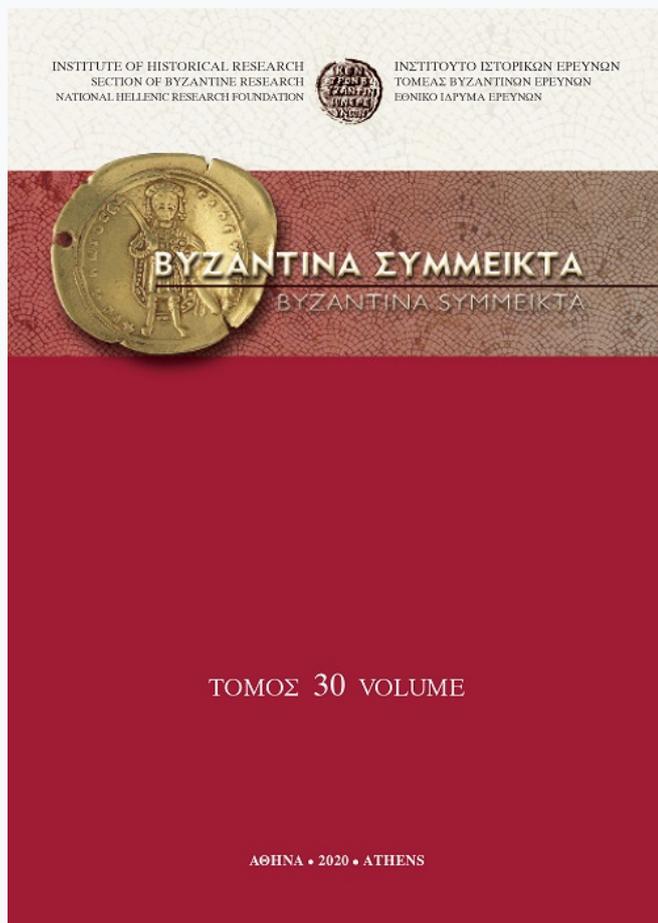

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Βιβλιοκρισία: Late Byzantium Reconsidered. The Arts of the Palaiologan Era in the Mediterranean
 Edited by Andrea Mattiello and Maria Alessia Rossi,
 London and New York 2019

Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.23182](https://doi.org/10.12681/byzsym.23182)

Copyright © 2020, Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (2020). Βιβλιοκρισία: Late Byzantium Reconsidered. The Arts of the Palaiologan Era in the Mediterranean Edited by Andrea Mattiello and Maria Alessia Rossi, London and New York 2019. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 30, 363–368. <https://doi.org/10.12681/byzsym.23182>

Late Byzantium Reconsidered. The Arts of the Palaiologan Era in the Mediterranean, Edited by A. MATTIELLO and M. A. ROSSI, London and New York 2019, 225 σελ., 45 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, 1 πίνακας, ISBN: 978-0-8153-7286-8 (hbk), ISBN: 978-1-351-24483-1 (ebk)

Το Πανεπιστήμιο του Birmingham και το Courtauld Institute of Art οργάνωσαν τον Φεβρουάριο του 2017 Συμπόσιο με τίτλο “Reconsidering the Concept of Decline and the Arts in the Palaiologan Era” και με στόχο να διερευνηθεί η καλλιτεχνική δημιουργία την εποχή των Παλαιολόγων και να απαντηθεί το ερώτημα εάν τα χαρακτηριστικά των επιτευγμάτων της τέχνης ακολουθούν τα ίχνη της σταδιακής πτώσης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δώδεκα μελέτες απαρτίζουν τον τόμο των Πρακτικών αυτής της συνάντησης και εκδίδονται με την επιστημονική επιμέλεια του Andrea Mattiello, ιστορικού της βυζαντινής και της σύγχρονης τέχνης, με μια ενδιαφέρουσα διατριβή για τον Μυστρά στο ενεργητικό του¹, και της Maria Alessia Rossi, ιστορικού της μεσαιωνικής τέχνης και διδάκτορα του Courtauld Institute of Art.

Οι συλλογικοί τόμοι, προϊόντα συνήθως ερευνητικών προγραμμάτων ή συμποσίων, πλεονεκτούν με την ποικιλία και το εύρος των θεμάτων, ενώ μειονεκτούν συχνά λόγω της έλλειψης ενότητας ή της αδυναμίας εξαγωγής ισχυρών συμπερασμάτων. Ο μεγαλύτερος χρόνος ωρίμανσης της έρευνας ή η δυναμική των εκδοτών-συντονιστών μπορούν να καλύψουν παρόμοιες αδυναμίες, κάτι που θα ήταν ευκαταίο και για τον παρόντα τόμο.

Το κύριο σώμα των μελετών του βιβλίου, εκ των οποίων πέντε σχολιάζουν γενικά θέματα ιστορίας και τέχνης και επτά αναφέρονται σε συγκεκριμένους

---

1. A. MATTIELLO, *Latin Basilissai in Palaiologan Mystras: Art and agency*. University of Birmingham. Ph.D, 2018.

τόπους², συμπληρώνεται από μια συνοπτική παρουσίαση των συγγραφέων, μια σύντομη εισαγωγή των εκδοτών και ένα γενικό ευρετήριο.

Η μελέτη του Niels Gaul, καθηγητή των Βυζαντινών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, αναφέρεται σε θαυματουργικές επεμβάσεις αγίων και ενός αυτοκράτορα που αγιοποιήθηκε, του Ιωάννη Βατάτζη, οι οποίες συναντώνται στα κείμενα των ιστορικών της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου, Γεωργίου Παχυμέρη και Ιωάννη Καντακουζηνού³. Κατά την άποψη τού συγγραφέα, τα θαύματα αυτά λειτούργησαν ως *social performances* και συνετέλεσαν στην επιτυχή άμυνα των κατοίκων της Μαγνησίας της Μ. Ασίας εναντίον των Οθωμανών και στην ομαλή αποδοχή του Ανδρονίκου Γ΄ στη Θεσσαλονίκη αντιστοίχως. Αναμφίβολα, θαυματουργικές επεμβάσεις αναφέρεται ότι καθόριζαν συχνά τις στρατιωτικές ή πολιτικές εξελίξεις στις μεσαιωνικές αλλά και στις νεώτερες κοινωνίες. Ο προσδιορισμός “performance” προϋποθέτει την μεταφορά του όρου από την σύγχρονη εποχή στην μεσαιωνική, κάτι που –παρά την ελκυστικότητά του– καλό είναι να αποφεύγεται στις ιστορικές ερμηνείες.

Το κείμενο της Ivana Jentić, επίκουρης καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο Κοζ, πραγματεύεται την έννοια της καλλιτεχνικής παρακμής σε συνάρτηση, αναπόφευκτα, με τον αμφισβητούμενο όρο της ιστορικής παρακμής⁴. Με βάση μια παραδοχή –η οποία ίσως δύσκολα θα στηριζόταν βιβλιογραφικά– ότι η τέχνη της παλαιολόγειας περιόδου έχει θεωρηθεί «τέχνη της παρακμής» και εξετάζοντας τρεις παράγοντες, την καλλιτεχνική παραγωγή, τα στοιχεία για τους καλλιτέχνες και την πρωτοτυπία, η συγγραφέας καταλήγει ότι πρόκειται για μια τέχνη που αντικατοπτρίζει την εποχή της, επαναλαμβάνοντας τα γνωστά στην βιβλιογραφία χαρακτηριστικά της παλαιολόγειας τέχνης.

Το «πρόσκαιρο και το αιώνιο», τα αντικείμενα της τέχνης ως μέσα άσκησης διπλωματίας και η αυτοκρατορική εικόνα είναι το ενδιαφέρον θέμα της Cecily Hilsdale⁵, θέμα που την έχει απασχολήσει και στην μελέτη *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*⁶. Το παρόν άρθρο αναφέρεται κυρίως στο

2. Λακωνία, Σωζόπολη, Κρήτη, Εύβοια, Φλωρεντία, Τραπεζούντα και Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο.

3. «*And the whole city cheered*». *The poetics and politics of the miraculous in the Early Palaiologan period* (σελ. 7-30).

4. *Art in decline or art in the age of decline? Historiography and new approaches to Late Byzantine painting* (σελ. 31-52).

5. *The timeliness of timelessness: reconsidering decline in the Palaiologan period* (σελ. 53-70).

6. Cambridge University Press, 2014.

χειρόγραφο το οποίο παρέδωσε στη μονή του Saint-Denis το 1408 ο Μανουήλ Χρυσολωράς, εκ μέρους του Μανουήλ Παλαιολόγου. Ο σχολιασμός κυρίως της επιγραφής «ἀεὶ αὐγούστος», η οποία συνοδεύει τον τίτλο του Μανουήλ στο χειρόγραφο, οδηγεί τη συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι το δώρο του Μανουήλ εκτός από την πρόσκαιρη δυσκολία της τουρκικής απειλής θυμίζει και την εξασφαλισμένη, λόγω θεϊκής εντολής, συνέχεια του βυζαντινού κράτους στην αιωνιότητα. Ο εντοπισμός της ίδιας, συνοδευτικής του τίτλου του αυτοκράτορα, έκφρασης στη βυζαντινή γραμματεία, καθώς και η μελέτη των σχετικών με την αυτοκρατορική εξουσία κειμένων της Η. Ahrweiler θα προσέδιδαν μεγαλύτερη εγκυρότητα στα συμπεράσματα της μελέτης.

Η Maria Alessia Rossi ξεετάζει τους εικονογραφικούς κύκλους των θαυμάτων στους ναούς της παλαιολόγειας εποχής ως αποτέλεσμα της ανθροπολογικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β΄ και των γνωστών παρεμβάσεων του πατριάρχη Αθανασίου⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του Andrew Griebeler σχετικά με την εικονογράφηση επιστημονικών πραγματειών⁸. Παρότι οι εικονογραφικές προτιμήσεις είναι δύσκολο να σχολιασθούν λόγω της φύσης αλλά και των συχνών αντιγραφών αυτών των χειρογράφων, οι παρατηρήσεις του συγγραφέα για τους γραφείς-ζωγράφους, τους παραγγελιοδότες αλλά και τους κατόχους αυτών των βοτανικών, κοσμολογικών, γεωγραφικών ή και ιατρικών κειμένων, παρουσιάζουν πρωτοτυπία και εμπλουτίζουν τις έως τώρα γνώσεις μας.

Η μελέτη του Ludovic Bender, είναι η πρώτη από την δεύτερη ενότητα του τόμου, η οποία αφορά σε συγκεκριμένους τόπους. Η πρωτότυπη αυτή έρευνα αφορά στην ανέγερση, διακόσμηση και ανακαίνιση εκκλησιαστικών κτισμάτων στην Λακωνία από το 1000 έως το 1800⁹. Σχετική με την διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, η οποία υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Fribourg¹⁰, αξιοποιεί τα αρχαιολογικά δεδομένα, τις μνείες για τις πληθυσμιακές μεταβολές και τις πληροφορίες από τα φορολογικά κατάστιχα της βενετικής και οθωμανικής περιόδου και οδηγείται με την βοήθεια των ψηφιακών τεχνολογιών σε απεικονίσεις της πυκνότητας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων

7. *Reconsidering the Early Palaiologan period: anti-Latin propaganda, miracle accounts, and monumental art* (σελ. 71-84).

8. *How to illustrate a scientific treatise in the Palaiologan period* (σελ. 85-103).

9. *Looking beyond the city walls of Mystras: the transformation of the religious landscape of Laconia* (σελ. 104-117).

10. L. BENDER, *Ermitages et monastères rupestres de la Laconie byzantine (XIe-XVe siècle): Archéologie, topographie et paysages, Thèse de doctorat. Université de Fribourg*, 2016.

(ανεγέρσεων, ανακαινίσεων και τοιχογραφικών φάσεων) στη Λακωνία. Έτσι, κατά την παλαιολόγια περίοδο, διαπιστώνεται σημαντική δραστηριότητα στην περιφέρεια κέντρων, όπως ο Μυστράς, το Γεράκι ή η Μονεμβασιά. Στην εκτενή βιβλιογραφία της αξιολογής αυτής μελέτης θα μπορούσαν να προστεθούν και οι εκδόσεις της *Expédition scientifique de Morée*, οι οποίες προσφέρουν πολύτιμο υλικό για την περιοχή.

Τα θρακικά παράλια του Εύξεινου Πόντου αποτελούσαν προέκταση του ζωτικού χώρου της Πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας και η μελέτη του Γεωργίου Μακρή συνοψίζει τις ανακαινίσεις μονών σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου, την Σωζόπολη, κατά τους παλαιολόγιους χρόνους, αλλά και μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης¹¹. Είναι γνωστό ότι από τη μονή του Ιωάννου Προδρομού, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρεται εκτενώς, προέρχονταν χειρόγραφα της συλλογής των Μεδίκων. Επίσης, οι στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο ερμηνεύονται από το γεγονός ότι στην δικαιοδοσία του Πατριάρχη Γεωργίου Σχολάριου είχαν υπαχθεί και οι μητροπόλεις του Ευξείνου Πόντου, η Σωζόπολη, η Αγκιάλος, η Μεσημβρία και η Βάρνα. Στην έρευνα του συγγραφέα θα συνεισέφερε και η έκδοση *Εικόνες από τις Θρακικές Αιτές του Ευξείνου Πόντου*¹².

Στην Κρήτη της εποχής των Παλαιολόγων αναφέρεται το άρθρο της Αγγελικής Λυμπεροπούλου, αναπληρώτριας καθηγήτριας στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Ηνωμένου Βασιλείου¹³. Η θρησκευτική τέχνη στην Κρήτη έχει απασχολήσει επανειλημμένως τη συγγραφέα στις έως τώρα μελέτες της. Στον ανά χειράς τόμο, σε μια αρκετά εκτεταμένη εισαγωγή, εξετάζει τις θετικές και κυρίως τις αρνητικές απόψεις για τη βυζαντινή τέχνη, διατυπωμένες στη διάρκεια αιώνων, από τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και τον Vasari, έως τον Cyril Mango και την Ντούλα Μουρίκη. Ειδικότερα ανιχνεύει τις θέσεις για την ενδεχόμενη κάμψη της βυζαντινής τέχνης κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Γενικά, ίσως να μην είναι ιδιαίτερα ασφαλές να παρουσιάζονται απομονωμένα αποσπάσματα από άρθρα ή βιβλία, καθόσον έχουν διατυπωθεί μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Η συγγραφέας, στη συνέχεια της εισαγωγής, εξάγει την

11. *Remnants of an era: monasteries and lay piety in Late Byzantine Sozopolis* (σελ. 118-131).

12. Επ. Επιμ. ΑΝ. ΤΟΥΡΤΑ, Αθήνα 2011 (και σε αγγλική μετάφραση).

13. *Palaiologan art from regional Crete: artistic decline or social progress?* (σελ. 132-155).

τέχνη της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην υπό βενετική διοίκηση Κρήτη, με επίκεντρο την δημοσιευμένη από την ίδια, το 2006, διακόσμηση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Καβαλαριανά του νομού Χανίων¹⁴.

Η Livia Bevilacqua, γνωστή για την μελέτη της για την βυζαντινή αριστοκρατία και τις τέχνες¹⁵, στον παρόντα τόμο δημοσιεύει και σχολιάζει με επάρκεια έγγραφα του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, τα οποία αφορούν σε καθολικές εκκλησίες της Εύβοιας, ειδικότερα στα εκκλησιαστικά σκεύη, τα άμφια και τις εικόνες του ναού του Αγίου Μάρκου στην Χαλκίδα, μεταξύ 1270 και 1454¹⁶.

Ένα εμπειριστατωμένο άρθρο για την εκτέλεση των τοιχογραφιών του Palazzo Medici-Riccardi στη Φλωρεντία αποτελεί τη συνεισφορά τού ενός εκ των εκδοτών του τόμου Andrea Mattiello¹⁷. Είναι γνωστό ότι ο Cosimo de' Medici, το καλοκαίρι του 1459, προτίμησε τον Benozzo Cozzoli για την εικονογράφηση του παρεκκλησίου τού νεόδμητου palazzo, έναν ζωγράφο πιο κοντά στο διεθνή γοτθικό ρυθμό, παρά στην αναγεννησιακή τέχνη της εποχής του. Ίσως γιατί η επιθυμία του παραγγελιοδότη για μια λεπτομερή απεικόνιση προσώπων, ενδυμασιών και της φύσης της Τοσκάνης στην Προσκύνηση των Μάγων, να ταίριαζε περισσότερο στο χρωστήρα ενός ζωγράφου που βρισκόταν πιο κοντά στις λεπτομερείς αποδόσεις του διεθνούς γοτθικού παρά στην πρωτοπορία της Αναγέννησης. Είναι γνωστή η ταύτιση του μέσης ηλικίας μάγου με τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο, αλλά η υπόθεση εργασίας του συγγραφέα ότι οι Μέδικοι εικονίζοντας τον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο, ο οποίος πριν λίγα χρόνια είχε εντυπωσιάσει με την παρουσία του τους Ιταλούς κατά την Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας, θέλησαν να θεωρηθούν συνεχιστές της αυτοκρατορικής δυναστείας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μετά την πτώση της, δεν είναι αρκετά πειστική. Γνωρίζουμε ότι η Βενετία πρωτίστως, αλλά και οι μεγάλες ιταλικές πόλεις, επιθυμούσαν πάντα να μοιραστούν τη δόξα και το μεγαλείο του Βυζαντίου. Οι Μέδικοι συγκεκριμένα συνέλεξαν ελληνικά χειρόγραφα, αρχαιότητες αλλά και βυζαντινές εικόνες. Η αρκετά πιθανή απεικόνιση του

14. A. LYMBEROPOULOU, *The Church of the Archangel Michael of Kavalariana: Art and Society on Fourteenth-Century Venetian-dominated Crete*, London 2006.

15. *Arte e aristocrazia a Bisanzio nell'età dei Macedoni. Costantinopoli, la Grecia e l'Asia Minore* (Milion. Studi e ricerche d'arte bizantina, 9), Roma 2013.

16. *Liturgical and devotional artefacts in the Venetian churches of the Levant, thirteenth to fifteenth centuries* (σελ. 156-176).

17. *Who is that man? The perception of Byzantium in fifteenth-century Italy* (σελ. 177-192).

Ιωάννη Παλαιολόγου στο παρεκκλήσι των Μάγων δεν τεκμηριώνεται ότι δηλώνει ειδικό πολιτικό ενδιαφέρον των Μεδίκων για την Αυτοκρατορία, η οποία είχε κατακτηθεί πριν από λίγα χρόνια.

Η Lilyana Yordanova, υποψήφια διδάκτωρ στην *École Pratique des Hautes Études*, εξετάζει λεπτομερώς τις 11 συνολικά προσωπογραφίες του πάτρωνα των τεχνών, τσάρου Ιωάννη Αλεξάνδρου της Βουλγαρίας (+1371) και της οικογένειάς του, στα δύο γνωστά στην βιβλιογραφία εικονογραφημένα χειρόγραφα του Βατικανού και του Λονδίνου τονίζοντας την σχέση τέχνης και πολιτικής¹⁸.

Το τελευταίο άρθρο του τόμου, της υποψήφιας διδάκτορος στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας Tatiana Bardashova είναι αφιερωμένο στην Τραπεζούντα και στη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών¹⁹. Η συγγραφέας αναφέρεται στις μνείες ή τα αντίγραφα των προσωπογραφιών των Κομνηνών, τα οποία υπήρχαν στο κάστρο της πόλης και στους ναούς της Παναγίας Χρυσοκεφάλου και του Αγίου Ευγενίου, προσωπογραφίες, που προφανώς είχαν στόχο να καταδείξουν την συνέχεια της δυναστείας των βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Τραπεζούντα του Πόντου.

Τα συμπεράσματα των εμπεριστατωμένων άρθρων αυτού του καλαίσθητου τόμου συγκλίνουν στην άποψη ότι η παλαιολόγεια τέχνη εμπλουτίστηκε και ενισχύθηκε από τις πολιτισμικές μεταφορές στη Μεσόγειο της εποχής.

Ίσως για μια ακόμη φορά χρειάζεται να επανεξετασθεί το θέμα της τεκμηρίωσης των επιστημονικών μελετών στο τέλος των κειμένων, καθόσον δυσκολεύει τον αναγνώστη.

Είναι γενικά παρήγορο και αισιόδοξο για τις βυζαντινές σπουδές το γεγονός ότι η τέχνη της εποχής των Παλαιολόγων προκαλεί το ενδιαφέρον μιας σειράς νέων και ικανών επιστημόνων, οι οποίοι έδωσαν δείγματα των επιστημονικών τους αναζητήσεων ανταποκρινόμενοι στην πρόσκληση του Πανεπιστημίου του Birmingham.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

18. *The story behind the image: the literary patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria between ostentation and decline* (σελ. 193-206). Πρόκειται για την βουλγαρική έκδοση της έμμετρης χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή (Vatican Library, Cod. Slavo 2) και το Τετραεπάγγελο (British Library, Add. Ms. 39627).

19. *Imperial portraits of the Grand Komnenoi of Trebizond (1204-1461)* (σελ. 207-216).